

શ્રીદશવૈકલિકસૂત્રવૃત્તિ અને દિહ્નાગ

લેખક—પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીજંબૂવિજયજી

આચાર્ય ભગવાન શ્રીમાન્ સિદ્ધસેન દિવાકર જેમ જૈનદર્શનમાં અત્યારે પ્રસિદ્ધ જૈન ન્યાયના પિતા અને આદ્યપુરુષ તરીકે ગણાય છે, તે જ પ્રમાણે બૌદ્ધન્યાયના પિતા (Father of the Buddhist logic) તરીકે બૌદ્ધદર્શનમાં બૌદ્ધાચાર્ય દિહ્નાગને ગણવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે ઐતિહાસિકોની સંભાવના પ્રમાણે, દિહ્નાગનો સમય વિક્રમની ચોથી શતાબ્દીમાં માનવામાં આવે છે. દિહ્નાગનું બૌદ્ધદર્શનમાં એટલું બધું મહત્ત્વનું સ્થાન છે કે દિહ્નાગ પછી થયેલા તમામ બૌદ્ધદર્શનિકો સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાએ દિહ્નાગને જ અનુસર્યા છે. આખી બૌદ્ધન્યાયની ઉભારણી દિહ્નાગે નિરૂપેલા અને નક્કી કરેલા સિદ્ધાંતોના પાયા ઉપર જ કરવામાં આવેલી છે. આથી જ દિહ્નાગ પછી થયેલા લગભગ તમામ બૌદ્ધેતર દર્શનિકોએ પોત-પોતાના ગ્રંથોમાં દિહ્નાગની જોરદાર સમાલોચના કરી છે, અને પોતાના મંતવ્યનું સમર્થન કરવા માટે અથવા તો દિહ્નાગનાં મંતવ્યોનું ખંડન કરવા માટે તેમણે અનેક સ્થળોએ દિહ્નાગના ગ્રંથોમાંથી વાક્યો અથવા શ્લોકો લઈને પોત-પોતાના ગ્રંથોમાં ઉદ્કૃત કર્યાં છે. આ ક્રમ લગભગ ત્રણસો વર્ષ સુધી તો જોરદાર ચાલ્યો. ત્યાર પછી બૌદ્ધ પરંપરામાં ધર્મકીર્તિ નામે મહાન્ વાદી ઉત્પન્ન થયો. તેણે દિહ્નાગના ગ્રંથ પ્રમાણસમુચ્ચય ઉપર પ્રમાણવાર્તિક નામની મોટી ટીકા રચીને દિહ્નાગના સિદ્ધાંતોને ઘણો વેગ આપ્યો. ત્યાર પછીથી બૌદ્ધેતર દર્શનિકો પણ ધર્મકીર્તિનું ખંડન કરવા પાછળ પ્રવૃત્ત થવા લાગ્યા. તે પહેલાં બૌદ્ધન્યાય સંબંધી લગભગ બધું ખંડન-મંડન દિહ્નાગના વાક્યાને લઈને જ કરવામાં આવતું હતું. એક સમય તો એવો હતો કે દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં દિહ્નાગ એક બલવત્તર પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે ગણાતો હતો. આથી જ ન્યાયદર્શનના વાત્સ્યાયનપ્રણીત ન્યાયભાષ્ય ઉપરની ન્યાયવાર્તિક નામની પ્રસિદ્ધ ટીકાના રચયિતા ઉદ્ધોતકરે લગભગ તમામ શક્તિ દિહ્નાગના ખંડન પાછળ લગાવી છે. એમ કહેવાય છે કે, તેણે ન્યાયવાર્તિકની રચના દિહ્નાગનું ખંડન કરવા માટે જ મુખ્યત્વે કરી હતી. આ ન્યાયવાર્તિકનું ધર્મકીર્તિએ જોરદાર ખંડન કર્યું હતું તેથી ધર્મકીર્તિએ ઉદ્ભાવેલા દ્વેષોનો નિરાસ કરીને ન્યાયવાર્તિકનો ઉદ્ધાર કરવા માટે સર્વતન્ત્ર-સ્વાતંત્ર વાચસ્પતિમિત્રે તેના ઉપર ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકા નામની વૃત્તિ રચી હતી જે સુપ્રસિદ્ધ છે. જિન-શાસનપ્રભાવક આચાર્ય ભગવાન શ્રીમદ્ધેવાદી ક્ષેમાશ્રમણે રચેલા નયચક્રના (એક ષષ્ઠાંશ) ૬ ભાગમાં પણ દિહ્નાગનું જ ખંડન ભરેલું છે. આથી દિહ્નાગનું અને તેના ગ્રંથોનું બૌદ્ધદર્શન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન છે.

દિહ્નાગ પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધાચાર્ય વસુમંધુનો શિષ્ય હતો. ખરી રીતે ‘દિહ્નાગ’ તેનું નામ નથી પણ વિશેષણ છે. પરવાદીઓનો પરાજય કરવામાં દિગ્ગજ જેવો સમર્થ હોવાથી તેને ‘દિહ્નાગ’ એવું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું હતું અને પાછળથી તે નામથી

જ મુખ્યત્વા તેની પ્રસિદ્ધિ થઈ છે. બાકી વસ્તુતઃ તો તેનું નામ દિજ્ઞ અથવા દત્ત હતું. ભૂતકાળમાં જક્ષદિજ્ઞ (વક્ષદત્ત), મૂઝદિજ્ઞ (મૂતદત્ત) વગેરે ધણું નામો પ્રચારમાં હતાં. તેવા પ્રકારનું આ તેનું દિજ્ઞ નામ હતું. સંસ્કૃતમાં દત્ત નામ હતું અને પ્રાકૃત ભાષામાં તેનું દિજ્ઞ રૂપાંતર હતું. આ હકીકત અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે. નયચક્રવૃત્તિ, અનેકાન્ત-જયપતાકા વગેરે અનેક જૈન ગ્રંથોમાં તેનો દિજ્ઞ નામથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ દિજ્ઞ શબ્દનું સંસ્કૃતભાષામાં દત્ત એવું રૂપાંતર કરીને તત્ત્વાર્થસૂત્રની વૃત્તિમાં આચાર્ય-પ્રવર ગંધર્વસ્તી શ્રીસિદ્ધસેનગણીએ તથા જ્ઞાનદત્તકમિશ્રુરેવ એ પ્રમાણે તેનો દત્તક એવા નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ જ હકીકત, એક બીજા પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થાય છે. સાતમી શતાબ્દીમાં ભારતવર્ષનું પર્યટન કરનારા ચીની પ્રવાસી હ્યૂનત્સાંગ તથા ઈત્સિંગે પોતાના પ્રવાસ વૃત્તાંતોમાં દિહ્નાગનો જે નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમજ બીજા પણ અનેક ચીની ભાષાના ગ્રંથોમાં દિહ્નાગનો જે નામથી ઉલ્લેખ છે. શરૂઆતમાં ધણુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ જે શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત જિન શબ્દનો ચીની ભાષામાં બરાબર ઉચ્ચાર કરતાં ન આવડવાથી થયેલો અપભ્રંશ છે, એમ માનતા હતા પરંતુ હ્યૂનત્સાંગના ચીની વૃત્તાંતના ઇંગ્લીશ ભાષાંતરમાં વોટર્સે (Watters) બિલકુલ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે જિન શબ્દનો અપભ્રંશ જે નથી જ. કારણ કે ચીની ગ્રંથોની રૂબરૂ જ જે શબ્દ ઉપર ટિપ્પણ કરતાં જણાવ્યું છે કે જે શબ્દનો અર્થ 'આપેલો' (Given=દત્ત) એવો થાય છે. આ બરાબર આપણા દિજ્ઞ અને દત્તનો અર્થ પણ 'આપેલો' એવો જ થાય છે. એટલે ચીની ગ્રંથોમાં આવતો જે શબ્દ જૈન ગ્રંથોમાં આવતા દિજ્ઞ અને દત્ત શબ્દો એ બધા જ દિહ્નાગનાં મૂળ નામો છે અને 'દિહ્નાગ' એ તેનું વિશેષણ છે. ઐતિહાસિક સંશોધનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો મારે એમ કહેવું જોઈએ કે દિહ્નાગનું મૂળ દિજ્ઞ નામ સાચવી રાખવાનો યશ જૈનગ્રંથોને જ ફાળે જાય છે. કારણ કે જૈનેતર ગ્રંથોમાં કોઈ પણ સ્થળે દિજ્ઞ નામ જોવામાં આવતું નથી. એટલું જ નહિ, પણ ખુદ બૌદ્ધદર્શનના ગ્રંથોમાં પણ દિજ્ઞ નામ જાળવી રાખવામાં આવ્યું દેખાતું નથી. એ બધા ગ્રંથોમાં દિહ્નાગ નામ જ જોવામાં આવે છે.

દિહ્નાગે પ્રમાણસમુચ્ચય (સ્વોપરા વૃત્તિ સહિત), ન્યાયમુલ, ન્યાયપ્રવેશ, આલમ્બનપરીક્ષા (સ્વોપરા વૃત્તિ સહિત), ત્રિકાલપરીક્ષા તથા જ્ઞેતુચક્રક્રમ વગેરે ન્યાયગ્રંથોની રચના કરી છે. તેમાં પ્રમાણસમુચ્ચય સૌથી મોટો અને તેનો સૌથી વધારે મહત્વનો (Masterpiece) ગ્રંથ

૧. જુઓ: On Yuan-Chawang's Travels in India (By WATTERS) Vol. II, p. 210

૨. આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં નષ્ટ થઈ ગયો છે. તેનો ટિપ્પણ ભાષામાં અનુવાદ મળતો નથી. પરંતુ તેનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ મળે છે. તેના ઉપરથી રોમ(ઈટાલી)ના પ્રોફેસર Giuseppe tucci એ ઇંગ્લીશ ભાષામાં અનુવાદ કરીને જર્મનીની HEIDELBERGની યુનિવર્સિટીના JARBACH des Instituts für Buddhismus-Runde Vol. I. માં પ્રકાશિત કર્યો છે.

૩. સંસ્કૃતમાં નષ્ટ થઈ ગયેલા આ ગ્રંથને ટિપ્પણ તથા ચીની ભાષાંતર ઉપરથી સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરીને અચાર્યશ્રી શાસ્ત્રીએ મદ્રાસની આડયર લાયબ્રેરી તરફથી પ્રગટ કર્યો છે.

૪. સંસ્કૃતમાં નષ્ટ થઈ ગયેલા એ ગ્રંથના ટિપ્પણ અનુવાદ ઉપરથી દુર્ગાચરણ ચટ્ટોપાધ્યાયે સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો છે, અને તે કલકત્તાના Indian Historical Quarterly નામના ત્રૈમાસિકમાં Vol. IX. pp. 262-272 તથા 511-514માં છપાયા છે. તેનું નામ 'જેતુચક્રનિર્ણય' રાખવામાં આવ્યું છે.

ગણાય છે. પરંતુ એ જાણી લેવું જરૂરી છે કે ન્યાયપ્રવેશ સિવાયના ઉપર જણાવેલા તમામ દિહનાગના ગ્રંથો તેના મૂલ સંસ્કૃત સ્વરૂપમાં નષ્ટ થઈ ગયા છે. 'ન્યાયપ્રવેશ'ની રક્ષા કરવાનો યશ પણ પાટણ અને જેસલમેરના જૈન ગ્રંથભંડારોને તથા અન્યદર્શનના ગ્રંથોની પણ રક્ષા કરવાની જૈનાચાર્યોની ઉદાર અને ઉદાત્ત મનોવૃત્તિને જ ફાળે જાય છે. દિહનાગના બાકીના ગ્રંથો તેના મૂલ સંસ્કૃત સ્વરૂપમાં નષ્ટ થઈ ગયા મનાય છે. અને મારા વિદ્વાન મિત્ર રંગાસ્વામી રામાનુજ આયંગરના જણાવવા પ્રમાણે The original itself which was in Sanskrit wholly disappeared and does not seem to have been heard of in India after the advent of Moslem rule. હિંદુસ્થાનમાં મુસ્લિમ રાજ્ય સ્થપાયા પછી એ સંસ્કૃત ગ્રંથનું નામ પણ કોઈના સાંભળવામાં આવ્યું હોય એમ લાગતું નથી. છતાં એ જાણવું રસપ્રદ થઈ થઈ પડશે કે દિહનાગના ઉપર જણાવેલા સંસ્કૃતગ્રંથો નષ્ટ થઈ ગયા હોવા છતાં પણ આજથી હજારવર્ષ પૂર્વે ચીન તથા ટિબેટના લોકોએ તેના ચીની તથા ટિબેટન ભાષામાં કરેલા અનુવાદો (ભાષાંતરો) મળી આવે છે. તેમાં પણ ટિબેટન ભાષામાં જે અનુવાદો છે તે અક્ષરશઃ છે અને ઘણા સારા છે. જે આ ભાષાનો અભ્યાસ કરીને આ અનુવાદોને વાંચવામાં આવે તો લગભગ મૂલગ્રંથની ગરજ સારે, એમ કહી શકાય. પરંતુ બધા આ આશા શીખી ન શકે. આથી મહેસુરની યુનિવર્સિટી રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ અને ઓરિએન્ટલ લાયબ્રેરીના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ શ્રીરંગાસ્વામી રામાનુજ આયંગર શાંતિનિકેતનમાં રોમના પ્રોફેસર ટુચી પાસે ટિબેટન ભાષાનો અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે આ ટિબેટનગ્રંથ જેવામાં આવતાં તેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખીને આ ટિબેટન અનુવાદ ઉપરથી ફરીથી સંસ્કૃતમાં અનુવાદ (Retranslation) કરીને તેને સર્વજનસુગમ બનાવવા માટે તેમણે કઠિનતર પરિશ્રમ શરૂ કર્યો. એક તો ટિબેટન ભાષા જ કઠિણ અને વિચિત્ર છે. ઉપરાંત તેનો અભ્યાસ ભારતમાં બંગાળની અંદર શાંતિનિકેતન, કલકત્તા યુનિવર્સિટી વગેરે એ-પાંચ સ્થળોએ જ કરાવવામાં આવે છે. ટિબેટન અનુવાદો લગભગ હજાર વર્ષ પૂર્વે થયા હોવાથી હજાર વર્ષ પૂર્વેની ટિબેટન ભાષામાં અને આજે ટિબેટમાં બોલાતી ભાષામાં ઘણું જ મોટું અંતર પડી ગયું છે એટલે પ્રાચીન ટિબેટન ભાષાના સંસ્કૃતાનુસારી અનુવાદો માટે પ્રાચીન ટિબેટન ભાષા શીખવી પડે છે. ભારતમાં કાશી, કલકત્તા, શાંતિનિકેતન, દાર્જીલીંગ, નાલંદા, આડ્યર (મદ્રાસ) વગેરે છ-સાત સ્થળોએ જ ટિબેટન ભાષાના ગ્રંથો છે. આમાંની ઘણીખરી સંસ્થાઓ બહાર ગ્રંથ વાંચવા માટે અપાતી નથી. એટલે ભાષા શીખ્યા પછી આ ગ્રંથો મેળવતાં ય નાકે દમ આવી જાય છે. છતાં આ બધી મુશ્કેલીઓને પાર કરીને મારા વિદ્વાન મિત્ર રંગાસ્વામી આયંગરે પ્રમાણ-સમુચ્ચયના ટિબેટન અનુવાદ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં ફરી અનુવાદ કરીને તેનો પ્રથમ પરિચ્છેદ આજથી વીશ વર્ષ પૂર્વે પ્રકાશિત કર્યો છે અને તે આ વિષયમાં રસ ધરાવતા અને સંશોધન કરતા વિદ્વાનોને અત્યંત ઉપયોગી નિવડ્યો છે. પ્રમાણસમુચ્ચયના ૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ સ્વાર્થાનુમાન, ૩ પરાર્થાનુમાન, ૪ દષ્ટાન્ત (ઉદાહરણ), ૫ અપોહ, ૬ જાતિ-એમ કુલે છ પરિચ્છેદ છે. બધા ગ્રંથ પદ્યમાં અનુષ્ટુપ છંદમાં રચાયેલા છે. આના ઉપર દિહનાગની

૧. ન્યાયપ્રવેશ ગ્રંથ વડોદરાની ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ તરફથી ઘણા વખત પૂર્વે પ્રકાશિત થઈ ગયો છે.

સ્વોપગત્વત્તિ ગદ્યબદ્ધ છે. ૧લો પ્રત્યક્ષ પરિચ્છેદ તો પ્રગટ થઈ ચૂકેલો છે. હવે બીજો, ત્રીજો તથા ચોથો પરિચ્છેદ પણ ધણા અંશે તૈયાર થઈ ગયા છે, અને થોડા સમય પછી પ્રકાશિત થવાના છે. આ તૈયાર કરવામાં જૈનદર્શનના નયચક્ર વગેરે ગ્રંથોમાંથી ધણી જ મોટી સહાય મળેલી છે.

ટિપ્પેટન ગ્રંથો ઉપરથી સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરવામાં મોટી મુશ્કેલી એ છે કે સંસ્કૃતમાં કરેલો અનુવાદ મૂળ સંસ્કૃતને શબ્દશઃ ખરાબર મળતો છે, એમ ખાતરી કહી શકાય નહિ. મૂળ સંસ્કૃતનો અર્થ અને અશય નવા સંસ્કૃત અનુવાદમાં આવી જાય ખરા, પણ શબ્દોમાં અને તેના ક્રમમાં ધણી જ વાર ફરક પડી જાય છે. આથી એક માર્ગ એ છે કે મૂળ સંસ્કૃતગ્રંથોમાંથી બીજા ગ્રંથકારોએ જે જે વાક્યો જે જે ગ્રંથોમાં ઉદ્ધૃત કર્યાં હોય તે તે ગ્રંથોમાંથી તે તે વાક્યોનો વીણી વીણીને સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. આમ કરવાથી તેટલાં વાક્યો મૂળ સંસ્કૃત સ્વરૂપમાં ખરાબર યથાવસ્થિત મળી જાય છે, અને તેટલા ભાગનો ટિપ્પેટન અનુવાદ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરવાનું કષ્ટ આપોઆપ મટી જાય છે.

આવાં અનેકાનેક વાક્યો જૈનદર્શનના ગ્રંથોમાં ભરેલાં છે. જૈનદર્શનના ગ્રંથોનું પરિશીલન કરવામાં આવે તો તેમાંથી આવાં સેંકડો વાક્યો મળી શકે તેમ છે કે જે ટિપ્પેટન અનુવાદો ઉપરથી સંસ્કૃતમાં ફરી અનુવાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહેલા દેશ-પરદેશના વિદ્વાનોને અત્યંત લાભદાયક થાય તેવાં છે. જે જૈન ગ્રંથોનું પરિશીલન કરવામાં નહિ આવે તો એ પ્રયત્નોમાં જરૂર ખામી રહી જવાનો સંભવ છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષનું ઐતિહાસિક અને સંશોધનાત્મક અધ્યયન કરવા માટે જૈનદર્શનના ગ્રંથો એ મોટો મૂલ્યવાન ખજાનો છે. જ્યાં સુધી જૈનસાહિત્યનો ઉપયોગ નહિ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી એ સંશોધન અને અધ્યયન અધૂરાં જ રહેવાનાં છે, એ નિશ્ચિત છે.

હેતુમિન્દુટીકા (અર્થટકૃત) જે સંસ્કૃતમાં નષ્ટ થઈ ગયેલી જ માનવામાં આવતી હતી તે પાટણના જૈન ગ્રંથભંડારમાંથી મળી આવે છે. આ હેતુમિન્દુટીકા બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મકીર્તિએ રચેલા હેતુમિન્દુ ઉપરનું વિવરણ છે. પાટણના જૈન ભંડારમાંથી મળી આવેલી પ્રતિમાં માત્ર ટીકા જ છે, પણ હેતુમિન્દુ મૂળ નથી. હેતુમિન્દુ મૂળ નષ્ટ થઈ ગયું માનવામાં આવે છે, તેનો ટિપ્પેટન અનુવાદ માત્ર મળે છે. કલિકાલસર્વસ્વ આ. ભ. શ્રીહેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના ગુરુબંધુ શ્રીપ્રહુભનસૂરિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસેનાચાર્યે રચેલા 'ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ' નામના ગ્રંથમાં હેતુમિન્દુ મૂળમાંથી થોડાખંધ લાંબા લાંબા પાડોના પાડો ઉદ્ધૃત કરેલા છે. નાશ પામી ગયેલા હેતુમિન્દુ મૂળનો ધણો મોટો ભાગ આ અવતરણોને આધારે તૈયાર કરી શકાય તેમ છે. પં. શ્રોસુખનાલજીએ હેતુમિન્દુટીકા છપાવતી^૧ વખતે સાથે સાથે હેતુમિન્દુમૂળ પણ છાપવ. માટે તેમણે ટિપ્પેટન અનુવાદ ઉપરથી રાહુલ સાંકૃત્યાયન તથા પુરુષોત્તમદાસ તારકસ (આકોલાવાળા) પાસે સંસ્કૃતમાં હેતુમિન્દુમૂળ તૈયાર કરાવ્યું હતું. પણ ત્યાર પછી તેમણે ઉત્પાદાદિસિદ્ધિને આધારે તેમાં ધણો મોટો ફેરફાર કરીને પછી જ છપાવ્યું હતું અને તેથી સુંદર બન્યું છે. સામાન્ય રીતે અપ્રસિદ્ધ ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ નામના જૈન ગ્રંથમાં આવો મોટો અમૂલ્ય ખજાનો ભર્યો હશે,

૧. આ ગ્રંથ વડોદરાની ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ તરફથી છપાયો છે.

એવી જાગ્યે જ કોઈ જૈનેતર પંડિતને કલ્પના પણ આવે. જો આ જૈનગ્રંથનો ઉપયોગ કરવામાં ન આવ્યો હોત તો હેતુમિદુમૂળમાં ઘણી જ ખામી રહી ગઈ હોત. માટે જ કહું છું કે જૈન સાહિત્યનો સર્વોચ્ચ અભ્યાસ જૈન તેમજ જૈનેતરોને માટે અનેક દષ્ટિએ અસંત લાભદાયક છે.

શ્રીરંગાસ્વામી આયંગરે ટિપ્પેટન અનુવાદ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરીને પ્રમાણસમુચ્ચયનો જે પ્રથમ પરિચ્છેદ પ્રકાશિત કર્યો છે, તેમાં પણ નયચક્રવૃત્તિ, સન્મતિ-વૃત્તિ વગેરે ગ્રંથોની સહાય ન લેવામાં આવી હોવાથી કેટલીક ખામીઓ રહી ગઈ છે. હવે તેઓ 'નયચક્રવૃત્તિ' વગેરેની સહાય લઈને પ્રત્યક્ષ પરિચ્છેદ ફરી છપાવવા ઇચ્છે છે, અને ત્યારપછીના પરિચ્છેદોમાં જૈનગ્રંથોનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરીને વ્યવસ્થિત કર્યા પછી જ તે પરિચ્છેદોને છપાવવા ઇચ્છે છે. એવા એવા સ્થાને જૈનગ્રંથોમાં અમૂલ્ય સામગ્રી પડેલી છે કે સ્વાભાવિક રીતે કોઈને કલ્પના પણ ન આવે. અકીં હું એવું જ એક ઉદાહરણ આપવા ઇચ્છું છું.

પ્રમાણસમુચ્ચયના ટિપ્પેટન ભાષાંતરમાં ચોથા દષ્ટાન્ત પરિચ્છેદમાં નીચે પ્રમાણે ખીન્ન નંબરની કારિકા જોવામાં આવે છે:

ગૂતન્-હિંગૂસ્ બ્સ્પુબ્-બ્યડિ જેસ્-ડ્રોબ
 બ્સ્પુબ્-બ્ય-મેદ્-લ મેદ્-પ-ગ્નિદ્
 દ્વે ગહ્-લ નિ બ્સ્તન્-બ્ય-વ
 દે છોસ્-મ્થન્ દહ્ ચિન્-શોસ્ ગ્ગિસ્

આનો ગુજરાતીમાં નીચે પ્રમાણે ભાવાર્થ થાય છે:

“સાધ્ય સાથે હેતુનો અનુગમ તથા સાધ્યના અભાવમાં હેતુનો અભાવ જે વસ્તુમાં બતાવવામાં આવે છે તેને દષ્ટાન્ત કહેવામાં આવે છે. અને તેના સાધર્મ્ય તથા વૈધર્મ્ય એવા બે પ્રકારો છે.”

તપાસ કરતાં બરાબર આ અર્થને મળતો મૂળ સંસ્કૃતકારિકાનો કૈં ભાગ ઉદ્ધોતકરના ન્યાયવાર્તિકમાં નીચે મુજબ મળે છે:-

“સાધ્યેનાનુગમો હેતોઃ સાધ્યાભાવે ચ નાસ્તિતા ।

હ્યાપ્યેતે યત્ર દષ્ટાન્તઃ”

એટલે આટલો અંશ જૈનેતર ગ્રંથોમાં બરાબર મૂળ સંસ્કૃત સ્વરૂપમાં મળી આવે છે. પણ ખામી રહેલો કૈં ભાગ (ચોથું ચરણ) મૂળસ્વરૂપમાં કયાંય શોધ્યો જડતો નથી. ટિપ્પેટન ઉપરથી સંસ્કૃત તૈયાર કરવામાં આવે તો પણ મૂળમાં જેવું હતું તેવું જ તૈયાર કરવું અશક્યપ્રાય છે. સદ્ભાગ્યે મને આનું ચોથું ચરણ એવા જૈનગ્રંથમાંથી મળી આવ્યું છે કે ભાગ્યે જ જે ગ્રંથની કોઈને કલ્પના પણ આવે. આ ગ્રંથ છે દશવૈકલિકસૂત્રની આચાર્ય શ્રીહરિભાસ્કરીધરજી મહારાજને રચેલી ‘શિષ્યહિતા’ નામની વૃત્તિ. આ ગ્રંથ કોઈ દાર્શનિક ગ્રંથ નથી, તેમજ તેમાં ભાગ્યે જ કોઈ દાર્શનિક પંક્તિ પણ હશે. આમાં મુખ્યતઃ

મુનિઓના આચારોનું જ વર્ણન છે. એટલે આવા આચારપ્રધાન આગમિક ગ્રંથમાં મહત્વની દાર્શનિક માહિતી મળી આવવાની કલ્પના પણ ભાગ્યે જ કોઈને આવે, છતાં ઉપરની જે અપૂર્ણ કારિકા છે તે સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં 'દશવૈકાલિકવૃત્તિ'માં (પૃ. ૧૪ b) પ્રથમ અધ્યયનની પૃથ્વી ગાથાની વૃત્તિમાં નીચે મુજબ મળી આવે છે:

સાધ્યેનાનુગમો હેતો: સાધ્યાભાવે ચ નાસ્તિતા ।

હ્યાપ્યેતે યત્ર દૃષ્ટાન્ત: સ સાધર્મ્યેતરો દ્વિધા ॥

આ રીતે આખી કારિકા જૈનગ્રંથની સહાયથી તૈયાર થઈ જાય છે. જૈનગ્રંથની સહાય વિના એ તૈયાર કરવાનું કાર્ય આજે તો અશક્યપ્રાય જ હતું.

આપણી દૃષ્ટિએ કદાચ આ વાતનું બહુ મૂલ્ય નહિ લાગતું હોય પણ સંશોધકોની દૃષ્ટિએ એનું ધણું જ મોટું મૂલ્ય છે. સંશોધકો તો આવી આવી નાની લાગતી વાતોને શોધી કાઢવા માટે સાહિત્યના આખા મહાસાગરનું મંથન કરી નાખતા હોય છે, તેમ જ વર્ષો સુધી ચિંતા કર્યા કરતા હોય છે અને પરિશ્રમ ઉઠાવતા હોય છે એટલે આવી હકીકતો મળી આવતાં તેઓ આનંદમગ્ન થઈ જાય છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ચીન, ખર્મા, સિલોન વગેરે દેશોમાં પહેલવહેલાં બૌદ્ધોના પરિચયમાં આવ્યા હોવાથી તેમણે જ્યાં ત્યાં બૌદ્ધોની જ વાહ વાહ કરી છે, અને બૌદ્ધસાહિત્ય-સ્થાપત્યો વગેરેને જ ધણું મહત્વ આપ્યું છે, અને જૈનદર્શન પ્રતિ તેમનો થોડા-વત્તા અંશે ઉપેક્ષાભાવ રહ્યો છે. ભારતીય સંશોધકોનો મોટો ભાગ પણ પાશ્ચાત્યોનો અનુસારી હોવાથી જૈનદર્શન પ્રત્યે ઉદાસીનપ્રાય રહ્યો છે. પણ હમણાં કેટલાંક વર્ષોથી એમાં ધણો ફેર પડવા લાગ્યો છે. જૈનદર્શન પ્રતિ ઉપેક્ષાભાવ છોડીને, જૈનસાહિત્યમાં સૌ કરતાં વધારે વિશ્વસનીય સામગ્રીનો ખજાનો રહેણો છે, એમ હવે તેઓ માનવા લાગ્યા છે. પરંતુ તેઓ તેમની ઉપેક્ષાવૃત્તિને સર્વથા ત્યજી દઈને જૈનસાહિત્યનું વાસ્તવિક મહત્વ અને મૂલ્ય સ્વતઃ આંકે અને જૈનસાહિત્યનો આદરપૂર્વક ધણા મોટા પ્રમાણમાં અભ્યાસ કરવા લાગે તે માટે હજી સમય લાગશે. પણ તે પૂર્વે આપણે જ જે આપણી પાસે રહેલા અમૂલ્ય ખજાનોની જગતને પ્રતીતિ કરાવીશું તો એ ઉપેક્ષાવૃત્તિ એકદમ તૂટશે અને જૈનસાહિત્યમાં રહેલા અમૂલ્ય ખજાનોનું વાસ્તવિક મહત્વ સર્વત્ર વિદ્વાનોમાં અંકાશે. એમ થશે તો જૈનદર્શન જૈનેતર વિદ્વાનોને અવશ્ય પ્રભાવિત કરશે, માટે એ રીતે સંશોધન કરીને આપણે જૈનોએ જ જગત આગળ આપણાં બહુમૂલ્ય સંશોધનો રજુ કરવાની અત્યારે ખાસ જરૂર છે. અને આપણે જ તે માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો પડશે. તેમજ જ્ઞાનપિપાસુઓને તેમના ઘેર એકાં જ્ઞાનરૂપી જલ આપણે જ અત્યારે પૂરું પાડવું પડશે કે જે પીને જગત ચક્રિત થઈ જશે.

સં. ૨૦૦૮

માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ દશમી

મુ. માલેગાંવ

(જિલ્લા-નાશિક)

મુનિરાજશ્રી મુવનત્રિજયાન્તેવાસી

મુનિ જમ્બૂવિજય